

УДК 39 : 94 (477) "08/11" + 930.2 (477)

“КОНЯ ДЕХТО ЖАЛІЄ, ЯКИМ ОРЕ ХТО-НЕБУДЬ”: НОВЕ ПРОЧИТАННЯ ЛІТОПИСНОГО ФАКТУ

Михайло ГЛУШКО

Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра етнології

У статті аналізується історичний зміст літописного свідчення, уточнюється його відношення до різних теренів Київської держави, пропонується новий погляд стосовно початку і масштабів використання коня як тяглової сили для обробітку землі на українській етнічній території. На основі нових документальних та етнографічних свідчень про види робочої худоби та типи орних знарядь праці, які побутували в господарстві українців у XVI–XIX ст., автор доводить, що згадана фраза князя Володимира Мономаха про обробіток ріллі конем не стосувалася південно-західних теренів Київської держави, а лише її північних земель (території формування російської етнічної спільноти). Більше того, автор уточнює, що навіть тут конем орали не всі тогочасні селяни, а тільки одна з їх категорій – смерди. Отже, як у південно-західному масиві Київської держави, так і на півночі, головною тягловою твариною в орному хліборобстві мав бути також віл – до кінця XI ст. включно. Нове прочитання цього літописного факту дозволяє переглянути деякі наукові концепції та положення стосовно виникнення і послідовного розвитку традиційного хліборобства у східних слов'ян, зокрема в українців.

Ключові слова: етнологія, українці, обробіток землі, кінь.

Найдавніші достовірні відомості про традиційно-побутову культуру населення княжої доби, зокрема про орне хліборобство, містить “Повість минулих літ”. З-поміж них увагу вчених привернув передовсім діалог між Володимиром Мономахом і Святополком, який відбувся під час з'їзду руських князів біля Долобського озера в 1103 р. Як знаємо, на цьому з'їзді на скаргу святополкової дружини, що не час весною з половцями воювати, смердів від ріллі відривати, Володимир відповів: “Дивно мені, дружино, що коня дехто жаліє, яким оре хто-небудь. А сього чому не розглянете, що стане смерд орати, а половчин, приїхавши, ударить смерда стрілою, а кобилу його забере. А в оселю його в'їхавши, забере жону його, і дітей, і все майно його візьме. То коня його ти жалієш, а самого чому не жалієш?”¹

Майже аналогічний діалог літописець подав за 1111 р.: “Як я маю мовити? – запитував Володимир Мономах Святополка. – Адже на мене говоритимуть твоя дружина і моя, кажучи: “Погубить він смердів і ріллю смердам”. Та се дивно мені, брате, що смердів ви жалієте і їхніх коней, а про се не думаючи, що на весну стане смерд отой орати конем тим, а половчин, приїхавши, ударить смерда стрілою і забере коня того, і жону його, і дітей його, і стодолу його запалить. То про се чому ви не думаете?”²

Усі без винятку попередники автора трактують зацитоване³ як незаперечний доказ того, що вже в період Київської Русі повсюдно орали конем, зокрема і в її південно-західній

¹ Літопис руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. Київ, 1989. С. 157.

² Там само. С. 166.

³ На думку російського історика Бориса Рибаківа, зацитовані фрагменти “Повісті минулих літ” стосуються лише відомого Шаруканського походу руських князів на половців у 1111 р. У проміжку

частині, тобто на українській етнічній території. Так, наприклад, відомий російський археолог Володимир Седов припускає, що “тягловою силою для роботи орними знаряддями як південного типу (плугом. – М. Г.), так і сохою (у північній і північно-східній Русі. – М. Г.) був у слов’ян кінь”⁴. На його думку, велика рогата худоба використовувалася для отримання молока й молочних продуктів, а в “південних землях східнослов’янської території, може, як і тяглова сила в орному землеробстві”⁵.

Знаний російський етнолог Дмитро Зеленин, аналізуючи літописний діалог Володимира Мономаха з дружиною Святополка 1103 року, категорично твердить, що в давньоруську добу єдиною робочою худобою були лише коні. “Пізніше, – вважає народознавець, – в Україні і в Білорусії робочі коні були витіснені волами, правда не повсюдно, а головним чином у степах. У лісах, по вузьких лісових стежках їзда на волах важкодоступна”⁶. Аналогічні чи подібні міркування висунули інші російські дослідники⁷.

Українські вчені не є винятком у цьому плані. Спираючись, мабуть, лише на зацитоване джерело, Михайло Грушевський⁸ та Іван Крип’якевич⁹ вважали коня головною робочою худобою в господарстві селянства княжої доби. Цієї ж думки дотримується відомий історик Михайло Брайчевський¹⁰, а також інші сучасні археологи й історики¹¹. Їм вторують народознавці, котрих переважно цікавить традиційне заняття періоду становлення і розвитку товарно-грошових відносин. Так, Степан Павлюк наголошує, що в Київській Русі однаково планували і коня, і вола, і мали вони “однакову соціальну оцінку”¹². Свій висновок дослідник

від 27 березня 1111 р. до 17 квітня 1113 р. про цей похід виникло “Сказання”. Згодом (у 1116 р.) Сильвестр використав позалітописне сказання про Шаруканський похід 1111 року для опису походу на половців у 1103 р., а в 1118 р. печерський редактор включив його в загальний текст за 1111 р. (Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. Москва, 1963. С. 115–124, 280–282).

⁴ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва, 1982. С. 237.

⁵ Там же. С. 238.

⁶ Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. Москва, 1991. С. 161.

⁷ Зимин А. А. Холопы на Руси (с древнейших времен до конца XV в.). Москва, 1973. С. 107–109; Фроянов И. Я. Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории. Ленинград, 1974. С. 57–59; Черепнин Л. В. Формирование крестьянства на Руси // История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма. Москва, 1985. Т. 1. С. 319 и др.

⁸ Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ, 1991. С. 375; Його ж. Історія України-Руси. Київ, 1991. Т. 1. С. 254.

⁹ Крип’якевич І. Побут: княжа доба // Історія української культури / За заг. ред. І. Крип’якевича. Київ, 1994. С. 18.

¹⁰ Брайчевський М. Ю. Виникнення селянства. Київська Русь // Історія селянства Української РСР. Київ, 1967. Т. 1. С. 26.

¹¹ Довженко В. Й. Землеробство древньої Русі до середини XIII ст. Київ, 1961. С. 93; Довженко В. Й., Толочко П. П. Давньоруська держава – Київська Русь // Історія Української РСР. Київ, 1977. Т. 1. Кн. 1. С. 294–295; Довженко В. Й., Беляева С. А. Сельское хозяйство // Археология Украинской ССР. Киев, 1986. Т. 3. С. 468; Рознер І. Г. Економічний розвиток ранньофеодальної Давньоруської держави – Київської Русі (IX–XII ст.) // Історія народного господарства Української РСР. Київ, 1983. Т. 1. С. 73.

¹² Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. Київ, 1991. С. 176; Його ж. Тваринництво // Українське народознавство: Навч. посібник. Львів, 1994. С. 307.

зробив на основі однієї зі статей “Руської (Короткої) Правди”, в якій фігурує “однакова плата за кражу незалежно чи коня, чи вола”¹³.

Достовірність згаданих літописних свідчень про обробіток землі за допомогою коня вже в княжу добу безперечна. Але чи стосуються вони українських етнічних земель? Сумніви щодо цього в автора запропонованого дослідження викликали кілька причин. Найдавніша згадка про використання тварини (коня) для оранки в Польщі датується 1166 р. Зокрема, про це йдеться у виданих іоанітам (ордену хрестоносців, тобто германцям за походженням, а не західним слов’янам) привілеях. Проте цей єдиний факт ще не є підставою для наукового узагальнення. Як наголошував Юзеф Матушевський, на його основі важко визначити масштаби і райони побутування відповідного явища. На думку вченого, до кінця XII ст. поляки могли запрягати коня в борону, тоді як орали тільки волами¹⁴. З таким висновком погоджуються сучасні провідні польські історики та народознавці¹⁵. Незаперечні ж свідчення про запряг коня в орне знаряддя праці в Польщі походять лише з XIV ст.¹⁶

Інтерпретацію та поширення відомостей зацитованих діалогів між Володимиром Мономахом і Святополком на всі терени Східної Європи не підтверджують українські писемні джерела пізнішого часу – до початку XVII ст. включно. Першу згадку про обробіток ріллі за допомогою коня виявляємо аж у 1628 р., і стосується вона деяких жителів Східного Полісся¹⁷. Зокрема, згідно з тогочасними королівськими люстраціями, міщани Остера (тепер поселення Козелецького району Чернігівської області) були зобов’язані виконувати різні повинності: сплачувати чинш “з пари волів по злотому одному”, здавати “вівса по чвертці з пари волів, жита по осьмачці з пари волів, пшениці по півосьмачки з пари волів, ячменю по півосьмачки з пари волів [...], гуску одну з двох пар волів, яловицю одну з 25 пар волів, кабана одного з 25 пар волів, баранів чотирьох з 25 пар волів, кадку меду одну з 25 пар волів, риб солоних з 25 волів півбочівча одне. А якщо деякі* волів не мають, а кіньми орють, тоді кінь один має бути за пару волів рахований”¹⁸. Аналогічні види

¹³ Павлюк С. П. Традиційне хліборобство... С. 176.

¹⁴ Matuszewski J. Początki nowożytnego zaprzęgu konnego. Cz. 2. Materiały do sprawy pojawienia się zaprzęgu nowożytnego w Polsce // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. Warszawa, 1954. Rok 2. № 4. S. 641, 644–654.

¹⁵ Podwińska Z. Gospodarstwo wiejskie w okresie wczesnofeudalnym (V w. – początek XII w.) // Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce. Warszawa, 1964. T. 1. S. 229–230; Ejsud. Produkcja rolnicza // Historia kultury materialnej Polski w zarysie. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978. T. 1: Od VII do XII wieku. S. 77, 81; Burszta J. Transport i komunikacja // Kultura ludowa Wielkopolski. Poznań, 1964. T. 2. S. 653–654; Baranowski B. Zanik użytkowania wołów jako siły pociągowej w Polsce i w krajach sąsiednich // Lud. Wrocław, 1966. T. 50. Cz. 2. S. 411; Marczyk I. Wykorzystanie wołów i krów jako siły pociągowej // Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego. Wrocław, 1994. T. 1: Rolnictwo i hodowla. Cz. 2. S. 314–315.

¹⁶ Marczyk I. Wykorzystanie wołów... S. 315; Rutkowska-Plachcińska A. Gospodarka rolnohodowlana // Historia kultury materialnej Polski w zarysie. 1978. T. 2: Od XIII do XV wieku. S. 45.

¹⁷ У письмових джерелах ранішого часу з цих теренів України конкретна інформація про характер традиційного хліборобства і тваринництва місцевого населення практично відсутня (Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. С. 143–144).

* Тут і далі курсив автора.

¹⁸ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). Киев, 1886. Ч. VII. Т. 1. С. 353.

грошового й натурального податку накладалися на мешканців с. Бобровниці (тепер райцентр Бобровиця Чернігівської області)¹⁹, а після восьмирічної волі також на селян нещодавно заснованих слобід – Семиполки, Заворища, Доманова, Нової Бобровиці, Ярославки, Мокрця, Козара, Іржавця, Колети, Сухіна та інших²⁰.

Що ж привертає увагу в поданому джерелі? По-перше, те, що навіть у 1628 р. головною одиницею оподаткування була пара волів, а не кінь, або, іншими словами, традиційною робочою худобою у місцевих поліщуків служив саме перший вид свійської тварини, а не другий. На цьому, власне, наголошував королівський люстратор, вказуючи, що з коня знімають податок тоді, “якщо деякі волів не мають, а кіньми орють”. По-друге, встановлення однакової величини податку з одного тяглого коня і пари круторогих тварин містить суттєвий прихований підтекст: на відміну від пари волів, одним конем можна було обробити меншу площу ріллі однакової якості, а відтак – її засіяти та отримати з відповідної ділянки меншу кількість урожаю²¹. Однокінним візком перевозили також значно менше (приблизно удвічі) вантажу (наприклад, 15 пудів сіна), ніж воловим возом зі запрягом пари тяглових тварин (25–30 пудів сіна)²². Тобто, з погляду соціальної справедливості та економічної рентабельності, таке прирівнювання має явно дискримінаційний характер. Нарешті, фраза “якщо деякі волів не мають” дозволяє констатувати, що у 20-х роках XVII ст. конем орали лише спорадично.

Зазначене вище підтверджує також автор “Літопису Самовидця”. Зокрема, згадуючи про перепис населення Лівобережної України з метою його оподаткування, який провели в 1666 р., сучасник твердить: “И так вложили дань на людей тяглих от плуга волов осипи по осми осмачок, а грошей по пяти золотих. А знову, хто конми пашет, от коня по полкопи а по осмачці жита”²³. Його підтримує інший козацький літописець – Григорій Грабянка²⁴.

Ситуація стосовно спорадичного запрягу коня в орне знаряддя праці не змінилася на теренах лісової зони Східного Полісся і пізніше – до кінця XVIII ст. Так, у топографічних описах Харківського намісництва 1785 року мовиться, що “в деяких місцях, окрім цілини, особливо в поміщицьких поселеннях, орють уже сохами одним конем”²⁵. Серед мешканців Київського намісництва сохою-односторонкою чи російською (з так званими “вобжами”) сохою, в яку запрягали одного коня, землю обробляли тільки деякі поліщуки Козелецького повіту²⁶. Поширення цього типу хліборобської техніки в багатьох селах Лівобережної

¹⁹ Там же. С. 354.

²⁰ Там же. С. 355.

²¹ Диференціація міри оподаткування в залежності від різних видів ріллі, різних видів і кількості упряжних тварин, а також від якості ґрунту й кліматичних умов відбулася пізніше – наприкінці XVIII – у XIX ст. (Герасименко Н. Одиниці виміру землі на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1996. Т. ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 214–216; Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців: Історико-етнографічна монографія. Київ, 1971. С. 29–30).

²² Герасименко Н. Одиниці виміру землі... С. 222.

²³ Літопис Самовидця / Підгот. Я. І. Дзира. Київ, 1971. С. 99.

²⁴ Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р. Г. Іванченко. Київ, 1992. С. 134.

²⁵ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. Київ, 1991. С. 69.

²⁶ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. Київ, 1989. С. 57.

України спостерігається аж у ХІХ ст., що дослідники пов’язують із загальним зубожінням селянства, зменшенням у нього традиційної робочої худоби (волів), а також із діями російських поміщиків. Починаючи з 30-х років ХІХ ст., останні примусовими методами впроваджували у селянських господарствах своїх маєтків соху-односторонку²⁷.

Стосовно Правобережної України, зокрема лісових масивів Середнього й Західного Полісся, де, на перший погляд, також існували всі умови для оранки конем, то відповідного явища не виявляємо зовсім. Щоби не бути голослівним, звернемося до конкретних фактів. Увагу привертають насамперед відомості королівських люстраторів за 1565 р. з Ратнівського староства, яке охоплювало значну територію північно-західної частини Полісся. Так, мешканці с. Залишанів (тепер село в Ратнівському районі Волинської області) серед різних оброків сплачували й такий: “Там же кожний чоловік, який має *спрягати волів*, дає від них, тобто від пари робочих, по грошу одному, або від кожного вола по півгроша; інколи теж два складаються на одну *соху*, яких цього року було 29”²⁸. Таку ж повинність виконували жителі с. Застав’я (тепер у Любомльському районі Волинської області): “Ці люди *від сохи* тобто від *спрягання волів*, або котрий їх утримує, дають кожного року по грошу одному; але це не може бути кожного року однаково, бо їх буває часом менше, часом більше. Таких сох цього року було 32”²⁹. Селяни Залісся (тепер поселення Камінь-Каширського району Волинської області), “котрі мають воли робочі, дають від кожного вола по півгроша, тобто *від сохи*, в яку до роботи запрягають *волів пару*, по грошу одному; таких *сох* нинішнього року було 30 і *півсохи*”³⁰.

Аналогічний чинш сплачували в середині ХVІ ст. поліщуки таких населених пунктів, як Тур і Кортеліси (тепер у Ратнівському районі), Заріччя і Линів (тепер у Ковельському районі), Серхів (тепер у Маневицькому районі), Колпитів (тепер у Локачинському районі Волинської області)³¹.

Чим же цікаві наведені вище факти? По-перше, тим, що в названих селах північно-західного масиву Полісся України в 1565 р. мірою грошового оподаткування були соха або воли. По-друге, вони порівнюються один до одного: пара волів – одна соха, і навпаки, що дозволяє встановити навіть поголів’я робочої худоби. По-третє, порівнювання сохи до пари волів засвідчує, що місцеві жителі орали лише парою гужових тварин. Нарешті, відсутність навіть натяку на коня як критерій грошового оподаткування є підставою для висновку, що тут у зазначений час він не використовувався для обробітку землі зовсім. Марними будуть спроби виявити свідчення про запряг коня в орне знаряддя на теренах Західного й Середнього Полісся пізнішого часу – до середини ХІХ ст. включно, оскільки тоді також орали сохою та за допомогою пари волів³². Це підтверджують дані іншого характеру. Так, наприклад, напередодні війни 1812 року в Кобринському повіті нараховувалося 24 900 волів і 6 575 коней, тобто волів утримували у 3,8 рази більше, ніж коней. За даними 1840 р., у Брестському повіті було 26 000 волів і 8 000 коней³³ або вони

²⁷ Горленко В. Сільськогосподарські знаряддя та способи праці // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Опішне, 1999. Кн. 1. С. 258–259.

²⁸ Архив ЮЗР. 1890. Ч. VII. Т. 2. С. 283.

²⁹ Там же. С. 286.

³⁰ Там же. С. 288.

³¹ Там же. С. 295, 298–299, 301; 1876. Ч. VI. Т. 1. С. 58–59.

³² Зеленин Д. К. Описание рукописей Ученого архива Русского Географического Общества. Петроград, 1914. Вып. 1. С. 309, 312, 446.

³³ Кузышнин Е. Е., Мандыбура М. Д., Молчанова Л. А. Земледелие // Полесье. Материальная культура. Киев, 1988. С. 120.

співвідносилися як 3,25 : 1. Шанобливе ставлення поліщуків до цієї тварини засвідчує народне прислів'я: "Хто держить вола – то Божа хвала", яке й досі побутує серед них³⁴. Більше того, репрезентанти похилого віку деяких сучасних мікрорайонів Середнього Полісся взагалі заперечують застосування коня в господарстві їх батьків і дідів, тим паче в рільництві³⁵. Одним словом, у минулому тутешні жителі використовували коня як упряжну тварину тільки в сухопутному транспорті³⁶.

Негативне ставлення поліщуків Правобережної України до коня як тяглової сили спричинили два основні фактори – давня історична традиція і тип хліборобської техніки, що побутував на цій території. Зокрема, таким знаряддям служила поліська соха, яку дослідники часто називають ще "литовкою", бо, на їхню думку, вона набула поширення тут у період пізнього середньовіччя з північних районів лісової зони Східної Європи – через посередництво білорусів³⁷. Дійсно, у другій половині XIX – на початку XX ст., окрім Західного й Середнього Полісся України, відповідне хліборобське знаряддя застосовували також у південно-західному регіоні Білорусії і на півдні Литви³⁸. Проте названі терени не були винятком. Тоді ж сохою цього типу різних місцевих модифікацій орали в північно-східному, східному й південно-східному масивах Польщі, зокрема в межиріччі Вісли й Сяну (Ряшівщина)³⁹, тобто за сотні кілометрів від суцільної природної лісової зони. За побіжними даними, у 40-х роках XIX ст. відповідним знаряддям орали також українські селяни суміжних з Королівством Польським земель Галичини, передовсім Малого Полісся, чи історико-етнографічної Волині⁴⁰. Отже, твердження попередників автора про те, що в Україні соха-"литовка" побутувала тільки на Поліссі⁴¹, не відповідає історичній дійсності. Важко погодитися з думкою С. Павлюка, котрий, спираючись на концепцію російського археолога Юрія Краснова, зробив висновок, згідно з яким "соха могла прийти в поліський регіон (України. – М. Г.) в уже сформованому виді із північних, північно-західних регіонів лісової смуги десь у XVI–XVIII ст."⁴² Його спростовує поданий

³⁴ Глушко М. Системи запрягу гужових тварин та упряж // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 1999. Вип. 2: Овруччина. 1995. С. 77.

³⁵ Там само. С. 77–78.

³⁶ Глушко М. Системи запрягу коня у традиційний транспорт українського селянства XVI–XX ст.: Проблеми походження // Народознавчі Зошити. Львів, 1998. № 4. С. 359–373.

³⁷ Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. Київ, 1995. С. 52–53.

³⁸ Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. Москва, 1987. С. 163, 182 (Рис. 94); Цітоў В. С. Саха // Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя. Мінск, 1989. С. 448–449; Феоктисова Л. Х. Пахотные орудия // Историко-этнографический атлас Прибалтики: Земледелие. Вильнюс, 1985. С. 35, 39–40.

³⁹ Polski Atlas Etnograficzny. Warszawa, 1964. Zesz. 1. Karta 3, mapa 3; Karta 4, mapa 4; Marczyk I. Socha // Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego. Wrocław, 1993. T. 1: Rolnictwo i hodowla. Cz. 1. S. 113–124.

⁴⁰ Studziński W. Odpowiedzi na pytanie: "Jakie gatunki pługów są w różnych częściach kraju..." // Rozprawy Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. Lwów, 1848. T. 5. S. 57–64.

⁴¹ Павлюк С. П. Традиційне хліборобство... С. 160–162; Горленко В. Сільськогосподарські знаряддя... С. 257–258; Його ж. Основні галузі господарства і заняття населення // Культура і побут населення України: Навч. посібник. Київ, 1991. С. 52, 54.

⁴² Павлюк С. П. Традиційне хліборобство... С. 160; Його ж. Культура хліборобства українців у пізньому середньовіччі: східнослов'янський контекст // Народознавчі Зошити. 1998. № 1. С. 24.

вище фактичний матеріал – прирівнювання сохи як єдиного виду тогочасної рільничої техніки орного типу до пари волів, і навпаки. Якщо б кількома десятиліттями раніше, як припускає С. Павлюк, тут використовували інше знаряддя праці (рало чи плуг), то все одно про нього згадали б ілюстратори, як у випадку зі Східним Поліссям, де у 20-х роках XVII ст. уже спорадично орали конем.

Тепер, коли з’ясовано загальні моменти, що стосуються запрягу коня в орні знаряддя праці жителями лісової зони України в середині XVI – наприкінці XVIII ст., можемо докладніше зупинитися на змісті самих діалогів між Володимиром Мономахом і Святополком. Нагадаємо, що всі без винятку попередники автора на основі цього джерела прийшли до висновку, що в княжу добу смерди орали землю також за допомогою коня. Але уважне прочитання тексту згаданих діалогів, насамперед за 1103 р., відкриває кілька цікавих і дуже суттєвих у контексті сказаного моментів, на які українські вчені не звернули належної уваги. Під час дискусії зі святополковою дружиною Володимир Мономах першою ж фразою, ніби між іншим, уточнює: “коня дехто жаліє, яким оре хто-небудь”. Останнє слово, власне, і є одним з ключових, оскільки чітко вказує, що мова йде тут не про всіх смердів, а лише про тих, котрі володіли кіньми. Воно ж уточнює, що не всі смерди, які навіть мали коня, орали ним. Тобто теза деяких учених, у тому числі Д. Зеленіна, про загальне використання коня як тяглової робочої худоби й пізній характер походження обробітку ґрунту за допомогою вола в Україні є безпідставною. Адже такої практики, як засвідчують вищеподані матеріали, тут не могло бути.

При знайомстві зі змістом літописних діалогів увагу привертає ще один малопомітний нюанс: застосування коня князь послідовно означає тільки в однині (“коня дехто жаліє, яким оре хто-небудь”, “кобилу його забере”, “коня його ти жалієш”, “стане смерд орати конем тим”, “забере коня того”). Про що це свідчить? Передовсім про те, що в орне знаряддя праці смерди, які згадуються, запрягали одну тварину, а не пару. Натомість, як уже відомо, навіть у XVI ст. українці, зокрема поліщуки, орали парою упряжних тварин. Саме тому королівські ілюстратори прирівняли пару волів до однієї сохи, і навпаки. До речі, у лісовій зоні Росії, де тягловою силою служив кінь, у XVI – на початку XVII ст. основною одиницею оподаткування була пара “сошників”⁴³, а не соха як знаряддя праці,

До речі, розділ “Генезис технологічних традицій обробітку ґрунту” першої названої праці супроводжує заставка з іконографічними рисунками (с. 121), які автор також запозичив із дослідження Ю. Краснова [Пор.: *Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия... С. 177 (Рис. 91)*], щоправда, не вказавши самого джерела їх походження та етнічної приналежності. Натомість, усі вони стосуються хліборобства росіян XVI–XVII ст., а не українців. Мабуть, таким способом етнолог хотів підкреслити поширення сохи в Україні саме з теренів Росії та “провідну роль” російського селянства в становленні й модернізації рільничої техніки даного виду. При цьому він не зауважив того, що російський археолог подав лише частину виявлених ним та його попередниками іконографічних матеріалів, оскільки багато з них, як визнає сам Ю. Краснов, відтворюють також малореалістичні знаряддя (*Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия... С. 176–177*). Відзначимо, що аналогічним способом С. Павлюк проілюстрував інші розділи своєї праці (“Традиційні системи рільництва”, “Традиційні форми підтримання родючості ґрунту на Україні”), хоча на всіх поданих заставках відтворено обробіток землі плугом англійськими (X–XI ст.), німецькими (XII, XVI ст.), угорськими (XV ст.), швейцарськими (XIII ст.) та іншого етнічного походження селянами Західної та Центральної Європи [Пор.: *Павлюк С. П. Традиційне хліборобство... С. 31, 89; Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия... С. 148 (Рис. 75), 149 (Рис. 76)*], тобто іконографічними матеріалами, які жодного відношення до традиційного хліборобства України не мають.

⁴³ *Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия... С. 174–175.*

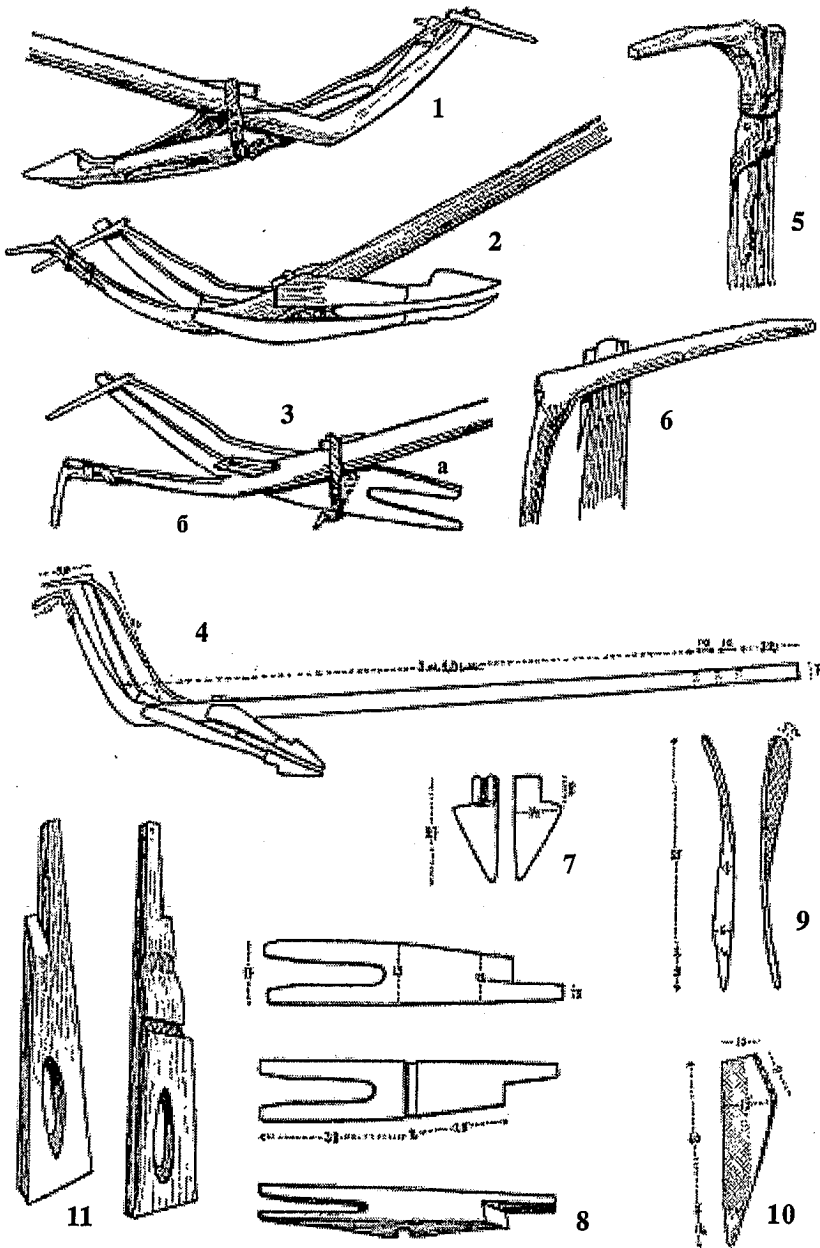

Рис. 1. Поліська соха: 1— вигляд сохи з лівого боку; 2 — вигляд сохи з правого боку; 3 — спосіб прикріплення “плахи”: а — до “рогача”; б — за допомогою “пудвія” та “пужовки” (залізни частини); 4 — вигляд сохи з розмірами. Деталі сохи: 5 — “обмулок” — коротка ручка сохи; 6 — “милиця” — довга ручка; 7 — “сошники”; 8 — “плаха”; 9 — “пропілок”; 10 — “полиця”; 11 — запас на плаху (Мал. Ю. Павловича, 1934 р., с. Новошепеличі Чорнобильського р-ну Київської обл.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, відділ рукописів, ф. 45-3, спр. 166).

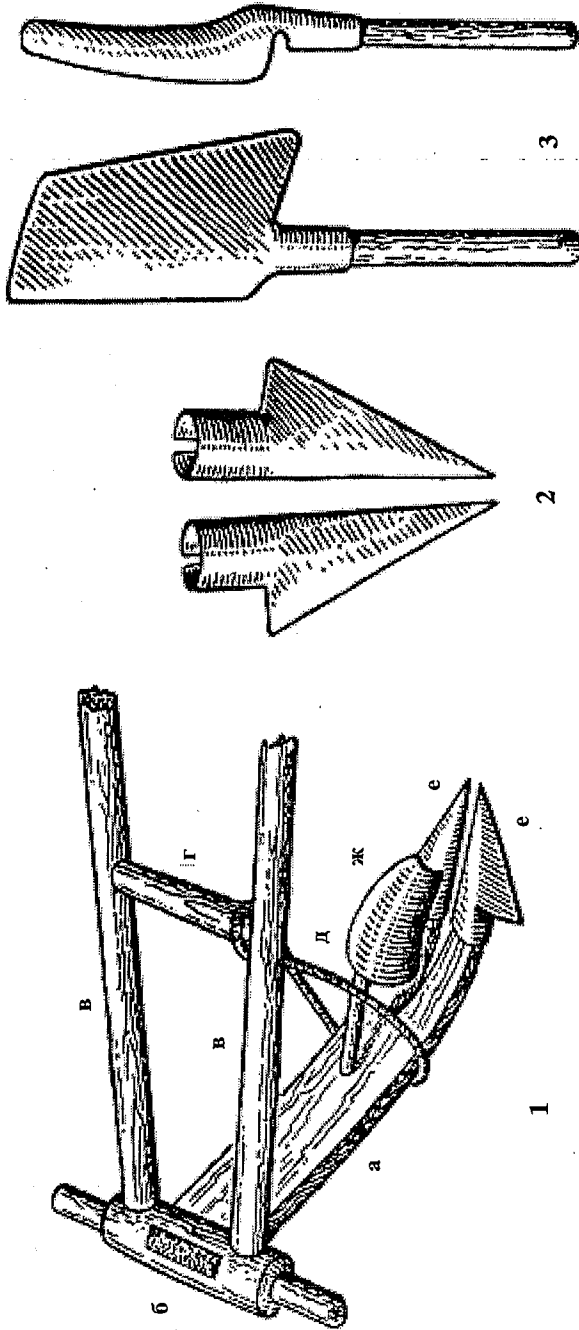

Рис. П. Соха російського типу: 1 – загальний вигляд: а – “росоха”; б – “рогова”; в – “оглобл” або “вобжі”; г – “перечень”; д – “підво”; е – “сошники”; ж – “полиця”; 2 – перові сошники; 3 – полиця у двох ракурсах (За: Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия... С. 7 [Рис. 3]).

тим паче не тяглова тварина. Тобто визначення розміру натурального й грошового податку з одного коня, який мали сплатити селяни Східного Полісся в першій третині XVII ст., порівняно з хліборобською традицією росіян, є винятком. Найімовірніше, що королівські люстратори обрали коня за одиницю оподаткування не лише на основі середньовічних законодавчих норм, а й давнього звичаю місцевого селянства, тобто за аналогією оподаткування вола як упряжної тварини. Так чи інакше, але це також підтверджує пізній характер використання коня в орному хліборобстві України.

Отже, з діалогів княжої доби нез'ясованим залишається тільки один аспект – якої території стосувалися слова Володимира Мономаха щодо коня, “яким оре хто-небудь”. Відомо, що з-поміж руських князів участь у з'їздах біля Долобського озера в 1103 і 1111 роках брали тільки Володимир Мономах і Святополк зі своїми дружинами. Принципи й результати поділу земель між руськими князями було узгоджено раніше – на Любецькому з'їзді 1097 року⁴⁴. За Святополком залишався стольний Київ і всі землі, які до нього належали. На півдні вони сягали басейну р. Рось, де знаходилася залежна від Києва область Чорних Клобуків. На півночі й північному заході Київська земля межувала з Чернігівщиною і Туровщиною. Західні межі Київської землі сягали нижньої та середньої течії р. Горинь, південно-західні – верхів'їв рік Случ і Південний Буг. Східна межа Київської землі знаходилася в області Дніпровського Лівобережжя, простягаючись від нижньої течії Десни до місцевості Корані й гирла р. Трубеж⁴⁵. Натомість Володимир Мономах зосередив у своїх руках ледве не половину тогочасної території Київської Русі. Його влада поширювалася на Переяславщину, Новгород, Смоленськ, а також на просторі Ростовську землю, яку особливо інтенсивно освоювали саме наприкінці XI – на початку XII ст.⁴⁶ Відповідний поділ земель, які становили “отчину” Мономаха і Святополка, залишався незмінним до відомих подій 1113 року, тобто на час їх участі у з'їздах біля Долобського озера. Північні й східні межі української етнічної території пізнішого часу (XVIII – початку XX ст.) охоплювали лише частину названих теренів Східної Європи⁴⁷. Звідси логічно випливає висновок, що літописна згадка про коня як упряжну тварину в орному знарядді праці могла не стосуватися південно-західного регіону Київської Русі початку XII ст., тобто території сучасної України.

Цей висновок підтверджують конкретні результати наукової праці інших дослідників. Читач, мабуть, уже звернув увагу на те, що в зацитованих діалогах йдеться лише про смердів, які володіли кінями, а не про всі категорії селянства княжої доби. Дискусія стосовно соціального статусу смердів триває в історичній науці давно⁴⁸. Одним з її результатів

⁴⁴ Толочко П. П. Любецький з'їзд князів // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. Чернігів, 1997. С. 9–13; Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1998. С. 198–207.

⁴⁵ Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.). Киев, 1988. С. 76–77.

⁴⁶ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1982. С. 460; Толочко П. П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. Киев, 1987. С. 99.

⁴⁷ Кубійович В. Положення, границі й територія України // Енциклопедія українознавства: Загальна частина / Репринтне відтв. вид. 1949 р. Київ, 1994. Т. 1. С. 22–23, 25–28; Заставний Ф. Д. Географія України. Львів, 1994. Кн. 1. С. 16–17; Романцов В. О. Український етнос: на одвічних землях та поза їхніми межами (XVIII–XX століття). Київ, 1998. С. 38–47.

⁴⁸ Зимин А. А. Холопы... С. 84–98; Рыбаков Б. А. Смерды // История СССР. Москва, 1979. № 1. С. 41–43.

стало те, що дослідники ототожили смердів з усією масою селян-общинників. Проте Б. Рыбаков досить аргументовано довів, що в IX–XII ст. вони становили значну частину напівселянського феодально залежного населення Київської Русі. “За своїм місцем у суспільстві смерди займали проміжну позицію між “людьми” селянської верви й нижчим розрядом вільних княжих міністеріалів”, – наголошує історик⁴⁹. Але не тільки це має суттєве значення в контексті порушеного нами питання. Як довів Б. Рыбаков, тоді, тобто під час з’їздів Володимира Мономаха і Святополка біля Долобського озера, смерди проживали на “погостах” – у віддалених від княжого центра (Києва) поселеннях. Або, іншими словами, “погости” були опорними пунктами зі збору данини поза зоною “полюддя”. Вони знаходились у Новгородській, Смоленській, Ростовській та інших північних і північно-східних землях Київської Русі⁵⁰. Доказом цього є і те, що відповідна топонімічна назва збереглася тут пізніше. Так, за списками населених пунктів Російської імперії XIX ст., вона була характерна для Новгородської, Псковської, Тверської, Вологодської, Архангельської, Володимирської та Московської губерній. Крім того, 3 “погости” знаходилися в Курській і 7 “погостів” – в Орловській губерніях⁵¹. Стосовно ж південних земель Київської держави, то і в княжу добу, і пізніше (XV–XVIII ст.) слово “погост” невідоме ні за документами, ні за топонімічними даними⁵².

Найдавніших “сошників” (кінець VIII–XIII ст.) як однієї з головних і визначальних складових російської за походженням сохи-односторонки, в яку запрягали лише одного коня, на території України дослідники також не виявили⁵³. Як переконливо довів Ю. Краснов, первісний осередок формування знаряддя праці цього типу знаходився в північно-західному масиві Росії (навколо літописного Новгорода та Ільменського озера, а також у районі Старої Лагоди), звідки воно поступово розповсюдилося в інших регіонах лісової зони. У XVIII–XIX ст. ареал поширення російської сохи простягався вже від Прибалтики на заході до Уралу на сході й від північних окраїн розповсюдження хліборобства у Східній Європі до південних меж лісостепу, але переважно співпадаючи з підзонами хвойних і мішаних лісів, де домінували підзолисті й дерново-підзолисті ґрунти⁵⁴. На терени північно-східної частини Лівобережної України соха цього типу проникла пізно; як відомо, перша письмова згадка про обробіток землі одним конем, тобто сохою-односторонкою, датується 20-ми роками XVII ст. Очевидно, що сюди її занесли російські селяни, котрі почали переселятися на північні окраїни Східного Полісся наприкінці XVI ст. Після 1654 року масштаби освоєння ними тутешніх земель, а також Слобожанщини, ще більше зросли⁵⁵. Тому письмові пам’ятки фіксують російську соху саме тут і лише з XVII ст.

Стосовно ж Правобережної України, де вплив щоденного виробничо-господарського досвіду росіян тривалий час (до поділу Речі Посполитої) був відсутній зовсім, місцеві селяни й надалі орали традиційними знаряддями – ралом і плугом, а в лісовій зоні – сохою

⁴⁹ Рыбаков Б. А. Смерды // История СССР. 1979. № 2. С. 56–57.

⁵⁰ Там же. С. 36–47.

⁵¹ Там же. С. 46.

⁵² Там же. С. 45, 46.

⁵³ Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия... С. 182 (Рис. 94), 183, 185.

⁵⁴ Там же. С. 163, 182 (Рис. 94), 195–196.

⁵⁵ Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье: История и судьбы традиционно-бытовой культуры (XIX–XX века). Москва, 1988. С. 16–18; Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків, 1993. С. 20–23.

поліського типу. Але навіть після захоплення Росією теренів Середнього і Західного Полісся тут не виявилось бази для проникнення та утвердження російської сохи: давня народна традиція обробітку землі за допомогою місцевого знаряддя праці (поліської сохи) та пари волів як тяглової сили виявилася для неї нездоланим бар'єром.

Отже, підведемо загальну риску. По-перше, як засвідчив аналіз достовірних документальних джерел, винесена у заголовок статті фраза Володимира Мономаха про обробіток ріллі конем на початку XII ст. не стосувалася південно-західного регіону Київської Русі, тобто українських етнічних земель. Орати конем деякі мешканці Східного Полісся почали щонайшвидше наприкінці XVI – на початку XVII ст. По-друге, оскільки ще на початку XII ст. смерди північних районів Київської Русі (території формування російської етнічної спільноти) орали конем лише спорадично, то, логічно, тут, як і в південно-західному масиві Київської держави, головною тягловою твариною в орному хліборобстві мав бути також віл – до кінця XI ст. У зв'язку з цим суттєвої корекції та уточнення потребують окремі положення і висновки попередників автора стосовно становлення та послідовного розвитку традиційного хліборобства у східних слов'ян, зокрема в українців. По-третє, поданий фактичний матеріал засвідчив, що тези українських науковців щодо хронологічних меж, районів розповсюдження і масштабів побутування сохи як орного знаряддя праці в Україні не відповідають історичній дійсності. Тому в перспективі доцільно зайнятися цими питаннями цілком окремо, зосередивши увагу насамперед на генетичних витоках поліської сохи.

“SOMEBODY FEELS SORRY FOR A HORSE USED IN PLOUGHING BY SOMEONE ELSE”: A NEW READING OF ONE CHRONICLE’S FACT

Mykhailo HLUSHKO

The Ivan Franko National University of L'viv, the Chair of Ethnology

In the article the author analyzes the historical content of a chronicle's evidence and corrects its relations to various areas of the Kyiv state; a new approach is proposed concerning the origin and scale of use of the horse as a draught animal in agricultural field work throughout the Ukrainian ethnic territory. On the basis of new documentary and ethnographic evidence about the kinds of draught animals and types of agricultural implements used in Ukrainians' farming in the XVI–XIXth centuries, the author argues that the above mentioned phrase by prince Volodymyr Monomakh on using a horse in ploughing had nothing to do with the South-Western territories of the Kiev state, but only with its Northern ones (where the Russian ethnic community came into existence). Moreover, he specifies that even there not all peasants of that time ploughed by horse, but solely a part of them – the *smerdy*. Therefore, both in the South-Western part of the Kiev state and in the North the main draught animal in farming was the bullock – to the end of the XIth century inclusive. A new reading of the chronicle's fact enables us to revise some scientific conceptions and statements about the origins and evolution of the traditional agriculture amongst the Eastern Slavs, the Ukrainians in particular.

Key words: Ethnology, Ukrainians, ploughing, horse.

Стаття надійшла до редколегії 27.04.2001.

Прийнята до друку 15.10.2001.